

Een woord vooraf

Ik vermoed dat veel lezers met mij kunnen instemmen dat het in de laatste decennia rumoerig in de wereld eraan toegaat. Deze bevinding was voor mij aanleiding te bekijken in hoeverre ik in alle bescheidenheid als literatuurwetenschapper iets kon bijdragen aan het begrijpen van deze verandering, in de hoop daar meer greep op te krijgen. Concreet besloot ik mij te verdiepen in literaire teksten waarin thema's als geweld, oorlog en discriminatie zijn uitgewerkt.

Naast deze door maatschappelijke oorzaken aangestuurde interesse voor de genoemde onderwerpen in de literatuur, waren er ook persoonlijke motieven die mij daartoe brachten. Ik ben sinds drie jaar met pensioen als literatuurwetenschapper en theoloog. Direct daarna miste ik al mijn werkzaamheden en de contacten met de studenten en collega's. Het heeft lang geduurd voordat ik dat gemis te boven was, omdat het mij niet lukte bezigheden te ontwikkelen die mij eenzelfde voldoening als voorheen gaven. Daarin kwam verandering vanaf het moment dat ik als vrijwillige gids in *Nationaal Museum Kamp Amersfoort* ging werken. Ik leerde hoe ontstellend fragiel onze vrijheid is, nadat ik geïnformeerd werd over de afgrijpselijke misdaden die in het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog begaan zijn. Het besef dat ik aan de bezoekers wil meegeven is dat we moeten vasthouden aan onze verworvenheden door te laten zien dat Nederland die ooit verloren heeft en ooit ook weer kan verliezen. Daarnaast ben ik vluchtelingen gaan helpen om zich de Nederlandse taal eigen te maken, want zonder die vaardigheid kom je hier niet veel verder. Ik kwam daarvoor in contact met immigranten die het een en ander aan ellende hebben meegemaakt, waardoor ik mij nog meer dan daarvoor doodschaamde voor de wijze hoe in Nederland soms over hen gesproken wordt.

In mijn boek zal ik niet ingaan op de theoretische aspecten van de relatie tussen literatuur en samenleving, omdat deze al zeer uitvoerig en erudiet in talloze literatuurwetenschappelijke werken beschreven is. Ik had eerlijk gezegd niet de indruk dat ik aan deze complexe verhouding iets innovatiefs of zinvols kon toevoegen. Het ging mij veeleer erom het karakter van deze samenhang concreet zichtbaar te maken. Wel wil ik benadrukken dat,

hoewel diverse malen in de secundaire literatuur – terecht – op de invloed van maatschappelijke processen op literaire teksten gewezen wordt, er ook sprake is van een omgekeerde relatie, die ik persoonlijk interessanter vind. Ik doel hier op het gegeven dat juist literatuur in staat is ons een andere of zelfs tegendraadse blik op de werkelijkheid te verschaffen, waardoor we onze omgeving anders gaan bekijken. Vaak kunnen deze teksten ons – zeker aanvankelijk – een ongemakkelijk gevoel bezorgen, maar we zien ook dat na verloop van tijd daar anders tegen aangekeken wordt of dat deze werken zelfs in de canon opgenomen worden. Ik hoop met deze vaststelling de titel van mijn boek te hebben verduidelijkt.

Vandaag de dag krijgt deze tegendraadse tendens in het culturele veld naar mijn smaak helaas niet altijd even geslaagd gestalte, als we vaststellen dat kunstenaars keer op keer ontregeling met gratuite innovatie identificeren. Men vraagt zich af wat dit soort ontregelingen, behalve ontregeling moet bewerkstelligen. Daarom begrijp ik het enthousiasme van allerlei erudiete recensenten over het uitkauwen van deze ontwrichtingen die op een wereldbeeld uit de jaren zestig teruggaan niet goed. Dag in dag uit lezen we over zangeressen die (voor de zoveelste keer) aan het kruis gaan hangen, mogen wij bananen in het museum bewonderen en wordt het publiek vermaakt met cabaretiers die zich laten neervallen op het toneel in de verwachting dat de aanwezigen zich zorgen over hun lot gaan maken. Het wachten is op een versie van *The Passion*, waarin Maria als lesbienne, Jozef als neonazi en Jezus als complotdenker de hoofdrol spelen. Iedereen die ook maar iets van het postmodernisme meegekregen heeft, dat zich vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw vanuit de Verenigde Staten over de wereld verspreidde, kan alleen maar zijn schouders ophalen naar aanleiding van deze slaapverwekkende vertoningen. Zo profileerde Donald Barthelme Sneeuwwitje in 1967 al als een bitch. Sindsdien publiceerden Gerard Reve en Angela Carter respectievelijk homo-erotische en feministische sprookjes. Daarvoor schreef Alain Robbe-Grillet in de jaren vijftig van de vorige eeuw al ontregelende detectives. Die deconstructieve tendens was destijds heel zinvol, omdat veel vooroordelen uit de weg geruimd moesten worden. Wellicht voelt de lezer dat dat vandaag de dag nog steeds nodig is en dan heeft hij mijn zegen. Persoonlijk heb ik in deze onrustige tijden andere zaken aan mijn hoofd en lees ik liever boeken die mij de rumoerige wereld om mij heen beter doen begrijpen.

In mijn onderzoek heb ik er daarom voor gekozen mij te concentreren op teksten, die niet op een gratuite maar op een zeer concrete en inhoudelijke wijze blijken geven van betrokkenheid met maatschappelijke kwesties. Het daarin geprofileerde engagement heeft niets uit te staan met het sociaal realisme, zoals dat op het dieptepunt van de dictatuur in de Sovjet-Unie tot uiting kwam en waarin slaafs de zegeningen van dit regime bezongen werden. Het betreft in mijn boek integendeel teksten die vanuit een tegendraadse focus op een indringende wijze thema's als geweld, oorlog en discriminatie tastbaar maken.

In het eerste essay staat de tegendraadse positie tegenover het maatschappelijk bestel in de culturele uitingen van Nederlandstalige populistten centraal. In mijn tweede beschouwing zet ik de kritische positie van een aantal existentialisten tegenover het kolonialisme uiteen. Het essay 'Overmacht/onmacht' thematiseert het verzet tegen de nazi's tijdens de jaren '40-'45 in de Nederlandse poëzie. In de vierde bijdrage wil ik het confronterende karakter laten zien van het beeld dat immigranten van onze samenleving hebben geschetst. In het daaropvolgende essay ga ik dieper in op de discussie tussen Camus en Sartre in de jaren vijftig rond de vraag of geweld in de samenleving aanvaardbaar, of zelfs noodzakelijk is als er behoefte aan verandering is. In mijn laatste bijdrage laat ik drie vrouwen aan het woord die als secretaresse voor de nazi's werkten en die de lezer confronteren met hun onwetendheid en hun onvermogen om zich destijds aan hun gezag te onttrekken.

Incidenteel is in mijn boek sprake van enige summiere herhalingen van een aantal feiten of denkbbeelden, die ik evenwel besloten heb niet te schrappen teneinde aan de leesbaarheid van elk afzonderlijk essay recht te doen.

Ook ditmaal heeft Sytske Teppema mij op uitstekende wijze op formeel en inhoudelijk niveau verder geholpen met mijn onderzoek. Ik ben haar weer veel dank verschuldigd voor haar talloze verbeteringen van de eerdere versies van mijn boek en voor de prachtige discussies die we over het onderwerp 'literatuur en samenleving' gevoerd hebben.

Hans van Stralen
Amersfoort, zomer 2024